

УДК 37.355.14.043

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-3-37>**Валентина МІРОШНІЧЕНКО,***orcid.org/0000-0002-3931-0888**доктор педагогічних наук, професор,
начальник кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
(Хмельницький, Україна) mvi_2016@ukr.net*

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Стаття присвячена розробленню діагностичного апарату та опису дослідно-експериментальної роботи щодо перевірки ефективності педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Критеріями сформованості екологічної культури курсантів визначено такі: інформаційний, емоційний, діяльнісний. Показниками інформаційного критерію є: повнота та міцність у курсантів екологічних знань; наявність у майбутніх офіцерів-прикордонників екологічної свідомості; уміння курсантами виокремлювати й аналізувати екологічні явища в професійному середовищі. Показниками емоційного критерію є: наявність власної позиції стосовно екологічних процесів; уміння визначати виховний потенціал природоохоронної діяльності; здатність до адекватної оцінки екологічних явищ. Показниками діяльнісного критерію є: наявність інтересу до поглиблення екологічних знань, формування вміння аналізу екологічних процесів; активність в екологічному перетворенні навколишньої військово-професійної дійсності; самореалізація в екологічній діяльності.

Визначено характеристики високого, середнього та низького рівнів сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Результати експерименту аналізувалися за допомогою методів кількісної обробки отриманих даних.

Під час формувального педагогічного експерименту здійснювалось впровадження педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: створення у вищому військово-навчальному закладі екологічного освітнього середовища; упровадження екологічної спрямованості професійної підготовки курсантів; оптимізація процесу формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників засобами природоохоронної діяльності.

Результати, отримані наприкінці формувального педагогічного експерименту, порівнювались з результатами, які були зафіксовані перед початком формувального етапу експерименту. Зміни, які відбулися у рівнях сформованості екологічної культури курсантів, засвідчили ефективність впроваджених педагогічних умов.

Ключові слова: екологічна культура, майбутні офіцери-прикордонники, діагностика, критерії, показники та рівні сформованості, педагогічні умови, експеримент.

Valentina MIROSHNICHENKO,*orcid.org/0000-0002-3931-0888**Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Psychology, Pedagogy and Social and Economic Disciplines Department
Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
(Khmelnysky, Ukraine) mvi_2016@ukr.net*

RESEARCH AND EXPERIMENTAL WORK ON THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE OF FUTURE BORDER OFFICERS

The article is devoted to the development of diagnostic apparatus and description of research and experimental work to verify the effectiveness of pedagogical conditions for the formation of environmental culture of future border guards.

Criteria for the formation of environmental culture of cadets are defined as follows: information, emotional, activity. Indicators of the information criterion are: completeness and strength of cadets of environmental knowledge; the presence of future border guards in environmental awareness; the ability of cadets to identify and analyze environmental phenomena in a professional environment. Indicators of the emotional criterion are: the presence of their own position on environmental processes; ability to determine the educational potential of environmental activities; ability to adequate environmental phenomena. Indicators of the activity criterion are: the presence of interest in deepening environmental knowledge, the formation of skills in the analysis of environmental processes; activity in the ecological transformation of the surrounding military-professional reality; self-realization in environmental activities.

The characteristics of high, medium and low levels of formation of ecological culture of future border guards are determined.

The results of the experiment were analyzed using methods of quantitative processing of the obtained data.

During the formative pedagogical experiment the implementation of pedagogical conditions for the formation of ecological culture of future border guards was carried out: creation of an ecological educational environment in a higher military educational institution; introduction of ecological orientation of professional training of cadets; optimization of the process of formation of ecological culture of future border guards by means of environmental activities.

The results obtained at the end of the formative pedagogical experiment were compared with the results recorded before the beginning of the formative stage of the experiment. The changes that have taken place in the levels of formation of the ecological culture of the cadets have proved the effectiveness of the implemented pedagogical conditions.

Key words: *ecological culture, future border guards, diagnostics, criteria, indicators and levels of formation, pedagogical conditions, experiment.*

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Під час організації дослідно-експериментальної роботи в процесі реалізації педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників зверталась увага на: єдність екологічного виховання і навчання; визнання особистості курсанта-прикордонника як мети, результату та показника ефективності професійної дії; поєднання історичного, аксіологічного, діяльнісного та системного підходів в організації екологічного виховання курсантів; формування професійних якостей з урахуванням екологічних якостей особистості курсанта; урахування особливостей екологічного освітнього середовища в процесі професійної підготовки курсантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення такої проблеми та на які спирається автор. Удосконалення процесу оцінки формування екологічної культури особистості досліджувало багато науковців. Так, предметом досліджень С. Совгіри (Совгіра, 2007: 440), К. Стецюк (Стецюк, 2013: 320), Л. Прохорової (Прохорова, 2019: 149), Г. Пономарьової (Пономарьова, 1997: 9) є екологічна культура та екологічне виховання майбутніх фахівців. Правовий аспект проблематики висвітлює Ю. Бойчук (Бойчук, 2004: 285).

Метою статті є розроблення діагностичного апарату та опис дослідно-експериментальної роботи щодо перевірки ефективності педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для досягнення мети дослідження нами застосовано низку методів дослідження, а саме педагогічний експеримент, який мав констатувальний та формувальний етапи. На кожному з цих етапів експерименту вирішувались певні завдання. Також для визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників було використано такі дослідницькі методи, як аналіз, порівняння, експертна оцінка тощо.

Нами було враховано, що важливу роль у формуванні екологічної культури курсантів відіграє їхня участь у природоохоронній місії у повсякденній діяльності, в роботі груп з боротьби з браконьєрами під час стажувань у підрозділах охорони кордону. З природоохоронною діяльністю пов'язані краєзнавчі експедиції, виконання дослідницьких проєктів тощо.

Результатом екологічного виховання має бути екологічна вихованість. Водночас сформованість екологічної культури особистості є результатом екологічного виховання. Сформована екологічна культура майбутнього офіцера-прикордонника характеризується за такими ознаками, як: всебічні та глибокі знання про середовище, що нас оточує, ціннісні орієнтації щодо природного середовища, екологізація мислення, відповідальне ставлення до природних ресурсів, участь у природоохоронній діяльності. Цими ознаками ми керувалися, визначаючи показники та критерії сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Слушною є думка І. Качур, що «важливим аспектом формування екологічної культури є національний складник, який враховує історичний досвід етносу у взаємодії з довкіллям, ставлення до навколишнього середовища. Саме національна екологічна культура є основою для екологічного виховання та екологічної освіти впродовж життя. Екологічний складник світогляду поряд з теоретичними знаннями може налічувати побутові знання у вигляді звичаїв, традицій» (Качур, 2011: 211).

Нами було враховано трактування екологічної культури К. Стецюк. Авторка вважає, що «в педагогічному ракурсі екологічну культуру слід розглядати як виховання екологічної грамотності, культури екологічного передбачення та потреб у ньому, культури поведінки та діяльності в природному середовищі» (Стецюк, 2013: 117).

Ми врахували у нашому дослідженні, що «оскільки культура має силу регуляторів і каталізаторів людського буття, то екологічна культура фахівця повинна набути сутнісного, внутріш-

нього характеру. Тому екологічно активний фахівець прагне мати розвинену систему цінностей, ідеалів, інтересів, що характеризує високоорганізовану мотиваційну сферу, творчий і культурогенний потенціал» (Стецюк, 2013: 334).

У виборі критеріїв сформованості екологічної культури техніків-екологів Т. Пузир «враховує зміст та компоненти цієї культури та виділяє такі основні критерії, як:

- мотиваційний (екологоорієнтовні установки, професійна спрямованість майбутнього техника-еколога);
- аксіологічний (усвідомлення цінностей як основи регуляції екологічно доцільної поведінки та професійної діяльності техника-еколога);
- когнітивний (засвоєння професійних знань);
- рефлексивний (розвиток професійно важливих якостей та здібностей);
- практичний (оволодіння професійними вміннями та навичками, необхідними для професійної екологічної діяльності (Пузир, 2016: 121).

В оцінці рівня сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників ми спиралися на критерії та показники, розроблені в дослідженнях (Білик, 2011: 68), власні спостереження під час дослідно-експериментальної роботи.

Критеріями сформованості екологічної культури курсантів є такі:

- інформаційний (інформованість про екологічні процеси та явища);
- емоційний (уміння оцінювати екологічні явища та аргументувати свої судження);
- діяльнісний (активна екологічна позиція у процесі професійної діяльності та в життєвих ситуаціях).

Було уточнено показники для кожного критерію і логічна послідовність використання цих показників у діяльності курсантів.

Показниками інформаційного критерію є:

- повнота та міцність у курсантів екологічних знань;
- наявність у майбутніх офіцерів-прикордонників екологічної свідомості;
- уміння курсантами виокремлювати й аналізувати екологічні явища в професійному середовищі.

Показниками емоційного критерію є:

- наявність власної позиції стосовно екологічних процесів;
- уміння визначати виховний потенціал природоохоронної діяльності;
- здатність до адекватної оцінки екологічних явищ.

Показниками діяльнісного критерію визначено:

- наявність інтересу до поглиблення екологічних знань, формування вмінь аналізу екологічних процесів;

- активність в екологічному перетворенні навколишньої військово-професійної дійсності;
- самореалізація в екологічній діяльності.

Було констатовано такі характеристики рівнів:

- високий рівень сформованості екологічної культури (курсанти вміють виявляти тематичний та ідейний задум, повністю розуміють сутність процесу; існують і усвідомлюються екологічні цінності дій; є бажання творити, уміють усвідомити мету; мають розвинену увагу);
- середній рівень сформованості екологічної культури (курсант має часткове фактографічне розуміння змісту, не вміє усвідомлювати екологічний сенс, мету процесу; оцінювальні судження мотивуються в основному цінністю окремих подій, важливістю окремих складників природи; не досить розвинена творча увага);
- низький рівень сформованості екологічної культури (у курсанта розрізнене сприйняття, він не усвідомлює загального екологічних процесів; у судженнях відсутня екологічна мотивація, критерії оцінного ставлення).

Аналіз праць згаданих вище науковців, результати дослідно-експериментальної роботи дали можливість визначити характеристики високого, середнього та низького рівнів сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Для високого рівня сформованості екологічної культури характерним є те, що курсант:

- має глибокі теоретичні знання, ерудованість у галузі екології, володіє відповідним категоріальним апаратом;
- усвідомлює екологічні процеси у власному житті та професійній діяльності;
- аналізує й оцінює екологічні процеси під час професійної дійсності;
- осмислює власну позицію щодо аналізу екологічних явищ, використовує елементи синтезу й аналізу;
- адекватно оцінює екологічну ситуацію в регіоні;
- поглиблює знання, формує у себе навички природоохоронної діяльності;
- активно перетворює в екологічному розумінні навколишню військово-соціальну дійсність;
- систематично бере участь в екологічних акціях.

Курсанту із середнім рівнем сформованості екологічної культури притаманно таке:

- має недостатні знання екологічних понять, інтуїтивну екологічну орієнтацію;
- не завжди усвідомлює екологічні явища в професійному оточенні;
- не завжди може аналізувати та оцінювати екологічні процеси навколишньої дійсності;
- зрідка осмислює власне бачення екологічної ситуації;
- не завжди адекватно оцінює екологічні явища;
- поглиблює екологічні знання, формує у себе навички аналізу в окремих життєвих та професійних ситуаціях;
- бере участь у перетворенні навколишньої військово-соціальної дійсності;
- виявляє активність в екологічній діяльності в окремих випадках.

Низький рівень сформованості екологічної культури курсанта характеризує те, що він:

- обмежено обізнаний у галузі екології, має недостатні уявлення про категорійний апарат екології;
- не здатен усвідомлювати екологічні процеси та їхню роль у житті людства;
- не аналізує і не оцінює екологічні проблеми навколишньої дійсності;
- не має власного бачення вирішення екологічних проблем;
- не може самостійно надати оцінку екологічній ситуації довкілля;
- поглиблює знання з екології лише в окремих випадках;
- не має бажання брати участь у зміні екологічної ситуації навколишньої військово-соціальної дійсності;
- не бере участь в екологічній діяльності.

Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури, результати власних спостережень, експертне опитування науково-педагогічного складу дали можливість визначити критерії, показники і рівні оцінки сформованості екологічної культури курсантів.

У керівництві процесом формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників ураховувались:

- розвиток позитивної мотивації курсантів до виконання професійно-екологічних функцій;
- стимулювання соціально-ціннісних потреб, насамперед до професійно-екологічної активності курсантів;
- урахування в індивідуальній виховній роботі екологічних особливостей регіону, з якого прибув на навчання курсант;
- цілеспрямованість, системність та конкретність позааудиторних екологічних заходів.

Кількісна оцінка показників рівнів сформованості екологічної культури здійснювалася експертами, яких було вибрано 12 осіб із числа науково-педагогічного складу кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін та кафедри загальнонаукових дисциплін, які мають необхідну компетентність, досвід науково-педагогічної діяльності більше ніж 5 років, науковий ступінь кандидата або доктора педагогічних наук і раніш позитивно ставилися до роботи у складі групи експертів. Експертам пропонувалося заповнити спеціально розроблені карти, де вказувались критерії сформованості екологічної культури, її рівні, а також параметри кількісної оцінки за кожним показником. Після цього за кожним критерієм вираховувалася середня величина експертної оцінки.

З метою найбільш ефективного використання критеріїв та забезпечення можливості порівнювати результати робіт на різних етапах усі вони систематизовані в трибальній системі за рівнями. Методика визначення результативності формування екологічної культури є такою:

загальний показник результативності виводиться із середнього показника рівня екологічної культури; оцінка сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників здійснюється за трибальною шкалою.

У нашому дослідженні ми ввели такі кількісні показники:

- 2 бали – якщо показник виявляється досить яскраво;
- 1 бал – якщо показник виявляється;
- 0 балів – показник не виявляється (Грязнов, 2005: 212).

Результати експерименту аналізувалися за допомогою методів кількісної обробки отриманих даних. Для оцінки рівня сформованості екологічної культури ЕСПі кожним експертом, що брав участь у педагогічному експерименті, використовувалася формула:

$$ЕСП_i = \frac{I_{n_i} + E_{m_i} + D_i}{3},$$

де I_{n_i} – оцінка рівня сформованості інформаційного критерію;

E_{m_i} – оцінка рівня сформованості емоційного критерію;

D_i – оцінка рівня сформованості діяльнісного критерію.

За умови, що середня величина експертної оцінки за відповідним критерієм не перевищувала 1,66, особа вважалася такою, що має низький рівень сформованості екологічної культури; у тих, хто оцінювався на рівні 1,66–2,33, встанов-

Таблиця 1

Рівні сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників до початку формувального етапу експерименту (у%)

Групи	Кількість осіб	Критерії естетичної вихованості									Рівень сформованості екологічної культури		
		Інформаційний			Емоційний			Діяльнісний					
		Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.
ЕГ	100	10	64	26	16	57	27	20	48	32	15,3	56,3	28,3
КГ	105	21	49,5	29,5	17,1	60	22,9	17,1	52,4	30,5	18,4	54	27,6

Таблиця 2

Рівні сформованості екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників наприкінці формувального етапу експерименту (у%)

Групи	Кількість осіб	Критерії сформованості екологічної культури									Рівень сформованості екологічної культури		
		Інформаційний			Емоційний			Діяльнісний					
		Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.	Вис.	Сер.	Низ.
ЕГ	100	37	61	2	27	68	5	22	61	17	28,7	63,3	8
КГ	105	20	52,4	27,6	19	58,1	22,9	18,1	52,4	29,5	19	54,3	26,7

лювався середній рівень; для осіб з оцінкою не менше 2,33 – високий рівень сформованості екологічної культури (Райко, 2003: 156).

На початковому етапі експериментальної роботи проведено розподіл вибіркової сукупності на контрольну (КГ) та експериментальну (ЕГ) групи. До складу КГ увійшли курсанти у кількості 105 осіб, до складу ЕГ увійшли 100 курсантів.

Одержані до початку формувального експерименту результати дослідження формування екологічної культури подано у табл. 1.

Під час формувального педагогічного експерименту здійснювалось впровадження педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: створення у вищому військовому навчальному закладі екологічного освітнього середовища; упровадження екологічної спрямованості професійної підготовки курсантів; оптимізація процесу формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників засобами природоохоронної діяльності.

Як свідчать результати експерименту, найбільш ефективними формами формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників є: лекції, бесіди, семінари, дискусії, анкетування, екскурсії та краєзнавчі експедиції, відвідування заповідників, парків, природних господарств, зустрічі з екологами, виконання творчих робіт.

Корегування інтересів щодо дозволя майбутніх офіцерів, створення умов, які ініцію-

ють інтерес до різноманітних видів екологічної діяльності, накопичення вмінь опанувати різні види цієї діяльності, включення в освітній процес екологічних знань призвели до формування інтересу до екологічної діяльності курсантів; опанування різноманітних видів екологічної діяльності; розуміння місця та ролі екологічної діяльності в професійній діяльності майбутнього офіцера-прикордонника.

Результати, отримані наприкінці формувального педагогічного експерименту, порівнювались з результатами, які були зафіксовані перед початком формувального етапу експерименту (табл. 2).

Висновки. Отже, висунуті нами теоретичні положення знайшли своє підтвердження під час дослідно-експериментальної роботи. Зміни, які відбулися у рівнях сформованості екологічної культури курсантів, засвідчують ефективність впроваджених педагогічних умов. Різниця в результатах в експериментальній та контрольній групах свідчить про те, що застосування педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників якісно впливає на цей процес та на організацію освітнього процесу вищого військового навчального закладу загалом.

Перспективними є деталізація моделі формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників та розроблення методичних рекомендацій науково-педагогічному складу щодо удосконалення цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Совгіра С. В. Методика навчання екології. Київ : Науковий світ, 2007. 450 с.
2. Стецюк К. В. Екологічна педагогіка вищої школи : підручник. Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2013. 340 с.
3. Прохорова Л. А. Формування екологічного світогляду молоді в системі загальноосвітньої школи – заклад вищої освіти. *Екологія – філософія існування людства* : збірник наукових праць. Мелітополь : ТОВ «Колор Принт», 2019. С. 147–151.
4. Пономарьова Г. Ф. Педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Кіровоград, 1997. 19 с.
5. Основи екології та екологічного права : навчальний посібник / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука і М. В. Шульги. Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. 352 с.
6. Качур І. В. Проблеми формування екологічної культури в освітньому середовищі. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 2. 2011. С. 209–213.
7. Пузир Т. М. Формування екологічної культури майбутніх техніків-екологів у процесі професійної підготовки в коледжах : дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2016. 216 с.
8. Білик Л. І. Екологічне виховання: теорія та практика : навчальний посібник. Кн. 1 / Л. І. Білик, Г. С. Тарасенко, І. А. Чемерис. Черкаси : Вертикаль, 2011. 308 с.
9. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Хмельницький. 2005. 469 с.
10. Райко В. В. Педагогічні умови формування потреби в професійній самореалізації курсантів-прикордонників : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 216 с.

REFERENCES

1. Sovhira S. V. *Metodyka navchannia ekolohii* [Methods of teaching ecology]. Kyiv: Naukovyi svit, 2007. 450 s. [in Ukrainian].
2. Stetsiuk K. V. *Ekolohichna pedahohika vyshchoi shkoly: navchalnyi pidruchnyk* [Ecological pedagogy of higher school]. Luhansk: Vyd-vo "Elton-2", 2013. 340 s. [in Ukrainian].
3. Prokhorova L. A. *Formuvannia ekolohichnoho svitohliadu molodi v systemi zahalnoosvitnia shkola – zaklad vyshchoi osvity. Ekolohiia – filosofiia isnuvannia liudstva* [Formation of the ecological worldview of young people in the system of secondary school – an institution of higher education]: zbirnyk naukovykh prats. Melitopol: TOV "Kolor Prynt", 2019. S. 147–151 [in Ukrainian].
4. Ponomarova H. F. *Pedahohichni umovy formuvannia ekolohichnoi kultury studentiv pedahohichnoho koledzhu* [Pedagogical conditions of formation of ecological culture of students of pedagogical college]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 "Teoriia ta istoriia pedahohiky". Kirovohrad, 1997. 19 s. [in Ukrainian].
5. *Osnovy ekolohii ta ekolohichnoho prava* [Fundamentals of ecology and environmental law]: navchalnyi posibnyk / za zah. red. Yu. D. Boichuka i M. V. Shulhy. Sumy: VTD "Universytetska knyha", 2004. 352 s. [in Ukrainian].
6. Kachur I. V. *Problemy formuvannia ekolohichnoi kultury v osvithnomu seredovyshchi* [Problems of formation of ecological culture in the educational environment]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. No. 2. 2011. S. 209–213 [in Ukrainian].
7. Puzyr T. M. *Formuvannia ekolohichnoi kultury maibutnikh tekhniv-ekolohiv u protsesi profesiinnoi pidhotovky v koledzhakh* [Formation of ecological culture of future technicians-ecologists in the process of professional training in colleges]: dys. ... kand. ped. nauk. Zhytomyr, 2016. 216 s. [in Ukrainian].
8. Bilyk L. I. *Ekolohichne vykhovannia: teoriia ta praktyka* [Environmental education: theory and practice]: navchalnyi posibnyk. Kn. 1 / L. I. Bilyk, H. S. Tarasenko, I. A. Chemerys. Cherkasy: Vertykal, 2011. 308 s. [in Ukrainian].
9. Hriaznov I. O. *Teoretyko-metodychni zasady moralnoho vykhovannia maibutnikh ofitseriv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy* [Theoretical and methodological principles of moral education of future officers of the State Border Guard Service of Ukraine]: dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.07. Khmelnytskyi. 2005. 469 s. [in Ukrainian].
10. Raiko V. V. *Pedahohichni umovy formuvannia potreby v profesiinnoi samorealizatsii kursantiv-prykordonnykiv* [Pedagogical conditions for the formation of the need for professional self-realization of border cadets]: dys. ... kand. ped. nauk. Kyiv, 2003. 216 s. [in Ukrainian].